

DUES NOVES INSCRIPCIONS IBÈRIQUES SOBRE CERÀMICA DE L'ESQUERDA: NOVES APORTACIONS SOBRE L'ESCRITURA IBÈRICA A OSONA

Two new Iberian inscriptions on ceramic from l'Esquerda: new findings about the Iberian script in Osona

MONTSERRAT ROCAFIGUERA I ESPONA

Museu Arqueològic de l'Esquerda

montserratrocafiguera@gmail.com

JOAN FERRER I JANÉ

Universitat de Barcelona, Grup LITTERA

joan.ferrer.i.jane@gmail.com

En aquest treball s'estudien dues inscripcions ibèriques inèdites procedents del jaciment de L'Esquerda (Roda de Ter). La primera està realitzada abans de la cocció sobre un petit fragment de la vora d'un recipient de ceràmica ibèrica. La segona és un esgrafiat de set signes fet després de la cocció a la paret lateral d'una ceràmica oxidant ibèrica. Finalment, en aquest treball també es proposa una nova lectura de la inscripció rupestre de Les Graus, on s'identifiquen dues possibles divinitats una de les quals cap la possibilitat de que sigui una divinitat fluvial associada al Ter.

Paraules clau: Inscripció ibèrica, llengua ibèrica, escriptura ibèrica.

This paper analyses two previously unknown Iberian inscriptions from L'Esquerda archaeological site in Roda de Ter. The first was made on a small portion of the edge of a ceramic vessel before firing. The second consists of seven signs and was made on the side wall of a piece of Iberian oxidizing pottery after firing. Finally, this paper proposes a new interpretation of the Les Graus rock inscriptions, in which two possible deities have been identified, one of whom may be a river deity associated with the river Ter.

Keywords: Iberian inscription, Iberian language, Iberian script.

1. Introducció

En aquest treball s'estudien dues inscripcions ibèriques inèdites procedents del jaciment de l'Esquerda (Roda de Ter). La primera és un esgrafiat fet abans de la cocció sobre un petit fragment de la vora d'un recipient de ceràmica ibèrica. La segona, és un esgrafiat fet després de la cocció a la paret lateral d'una ceràmica oxidant ibèrica. Aquestes dues inscripcions són les primeres procedents estrictament del jaciment de l'Esquerda, tot i que per la seva proximitat, la inscripció rupestre de les Graus s'associa habitualment al jaciment. Aprofitant la publicació de les dues inscripcions inèdites, es proposa també una nova lectura de la inscripció rupestre de les Graus.

2. El jaciment i les seves fases

Situat en una península espadada sobre el Ter, l'Esquerda és un jaciment arqueològic que va ser ocupat des de la fi de la prehistòria (s. VIII-VII aC) fins al final dels temps ibèrics (s. I aC) i des de l'època visigòtica (s. VI dC) fins a la fi de l'edat mitjana (s. XIV dC). En totes aquestes etapes es tracta d'un nucli de poblament fortificat, amb una gran continuïtat d'ocupació i d'urbanisme, que en fan un indret significatiu per al territori tant en època ibèrica com medieval.

Després d'un llarg període d'intervencions precientífiques, el jaciment es va començar a excavar de manera sistemàtica l'any 1977¹ i fins a l'actualitat, en una doble campanya a l'àrea ibèrica i a l'àrea medieval. Recentment, els treballs ran de la muralla visigòtica i carolíngia han permès d'ampliar el coneixement sobre les diferents fases de l'assentament i la seva evolució al llarg dels segles (Ollich, Rocafiguera, Pratdesaba, Pujol, 2013).

Una de les etapes importants del jaciment és sens dubte el període ibèric. Les darreres campanyes d'excavació han posat al descobert una ocupació continuada des de la fi del bronze final (s. VIII-VII aC), fins a l'època ibèrica recent (s. I aC), amb les fases de primera edat del ferro (s. VII-VI aC), d'ibèric antic (s. VI-V aC) i d'ibèric ple (s. V-III aC) ben identificades (Ollich, Rocafiguera, Amblàs, 2014).

L'entrada al període ibèric ple ve marcada al jaciment per un engrandiment de l'assentament, una planificació urbanística, que es dona molt a finals del segle V aC, i que sembla correspondre al període de configuració definitiva del territori ausetà com a estat arcaic. En aquest moment, l'Esquerda reorganitza les fortificacions, de les quals s'han trobat fins al moment quatre torres massisses en pedra seca, de secció quadrangular. Dues de les torres flanquegen un carrer longitudinal de nord a sud, que marca la pauta urbanística de l'assentament, la traça del qual es reconeix encara en l'urbanisme medieval (Ollich, Rocafiguera, 1992). Rere les torres massisses es construeixen els *armora* o *phyllacteria*, estructures defensives que serveixen per guardar-hi les reserves de menjar, d'aigua, d'armes, com a magatzems, i també faciliten l'accés al cim de les torres. Al darrere, s'hi localitzen un seguit de grans àmbits, relacionats sens dubte amb l'abastiment de la fortificació. N'hi ha que presenten una funció clarament artesanal, entre els quals destaca una ferreria i un taller de ceràmica (Rocafiguera, 2005).

Poques coses sabem de l'habitatge en aquesta etapa. Per una banda, sembla que es localitzaria a la part oest del jaciment, encara per excavar, i a la part més alta de la península, on avui es troba el poblat feudal que, en assentar les construccions a la roca, va destruir qualsevol vestigi anterior. Tanmateix, sota les restes de l'església romànica de Sant Pere, s'han localitzat, molt malmesos, els vestigis d'un possible santuari urbà (Ollich, Rocafiguera, Amblàs, 2014) que mostren la configuració de l'assentament com una possible ciutat central dels ausetans.

Durant el segle III aC, les fortificacions esdevenen cada vegada més potents, amb la construcció d'un mur en talús, que fa més eficient la fortalesa. La destrucció conjunta i completa de totes les estructures de defensa entre la fi del segle III i inicis del segle II aC, que es reconeix també en altres assentaments ibèrics ausetans, es pot relacionar fàcilment amb el context convuls que es viu al nord-est de la península Ibèrica entre la Segona Guerra Púnica (218 aC), i les subseqüents revoltes ibèriques (205, 197 i 185 aC).

1. Les excavacions científiques es porten a terme des de la Universitat de Barcelona, per un equip d'investigadors encapçalat per la Dra. Imma Ollich i Castanyer. A part de les excavacions sistemàtiques, al jaciment es desenvolupen projectes d'arqueologia experimental, finançats pel Ministerio de Educación y Cultura i també activitats docents i de difusió, sobretot a través del Museu Arqueològic de l'Esquerda.

Menys coneguda és la fase ibèrica recent del jaciment. El camp de sitges visigòtic que es va instal·lar rere les estructures defensives, i els treballs de llaura dels camps de conreu des del segle XVII, n'han destruït bona part de les evidències. Ara bé, es pot afirmar que es tractava d'un poblat amb febles estructures defensives, que va aprofitar part de la xarxa urbanística, però no l'antiga fortalesa. Amb la construcció de la ciutat romana d'Auso, a Vic, a inicis de l'època imperial, l'assentament ausetà de l'Esquerda fou destruït o abandonat, i no es tornà a recuprar fins a la fi del Baix Imperi.

Ja a l'edat mitjana, l'Esquerda és ocupada en època visigòtica, i és llavors quan es construeix una potent muralla damunt de les restes ibèriques enderrocades. Es tracta de la Roda Ciutat que esmenten els documents carolingis, de la qual s'ha localitzat, a més una necròpolis fora muralles, un extens camp de sitges. En temps carolingis, Roda Ciutat esdevindrà un nucli clau de la primitiva frontera de la Marca Hispànica, i serà protagonista de la revolta d'Aissó, tal com esmenten els documents reials carolingis (Ollich, Rocafiguera, Ocaña, 2016).

Després d'aquesta etapa, el poblat s'organitza entorn de l'església de Sant Pere. Es tracta d'un petit nucli al voltant d'una església preromànica. A partir del segle XI, el poblat creix, i s'hi construeix una nova església romànica. El nucli urbà té el moment de màxima esplendor a mitjan s. XIII. A partir d'aquest moment, el jaciment entrarà en una progressiva recessió, i serà destruït finalment l'any 1314, en el marc de les lluites feudals de la fi de l'edat mitjana.

Fig. 1. Imatge general del jaciment de l'Esquerda (Daniel Robles – Museu Arqueològic de l'Esquerda).

3. El context arqueològic i l'estudi de les peces

Les dues peces es van trobar durant la campanya de l'agost del 2007, en un sondeig que es va realitzar a uns 20 metres al sud de les estructures de la fortalesa. El sondeig, una cala de 2 per 4 metres, va ser realitzat amb una doble intenció: d'una banda, buscar la superposició dels nivells medievals damunt dels ibèrics, i per l'altra, per les anomalies que van mostrar les prospeccions electromagnètiques i de georadar, que permetien intuir a la zona una diàclasi natural i un mur en direcció nord-sud (Sala, Lafuente, 2005).

El resultat fou una estratigrafia molt complexa, amb uns nivells inicials del bronze final, amb restes d'un mur i material associat, uns nivells urbanístics paral·lelitzables amb altres espais del poblat, que semblaven correspondre a un carrer transversal est-oest, que seguia la mateixa estructura reticular de l'urbanisme marcat per la muralla, i que estava pavimentat, també com en altres punts del poblat, en còdols, i dues noves sitges altmedievals (sitges 26 i 27), que, com en altres indrets del poblat, trencaven l'estratigrafia anterior.

Les dues peces estudiades es troben en un nivell remogut, la ue 15002. Es tracta d'un nivell per sota de la terra de conreu, on ocasionalment arribava l'arada i removia el subsol format bàsicament per la terra dels murs ibèrics destruïts. La terra era compacta, de color ocre i textura argilosa. Tot i ser remoguda, presentava una quantitat important de material arqueològic (1326 fragments), del qual menys d'un 10 % era contemporani (123 fragments), i només un 3% era medieval. La resta del material pertanyia al període ibèric, majoritàriament al període ibèric recent.

Entre aquests fragments localitzats destaquen dues peces singulars pel fet que presenten sengles inscripcions ibèriques. Actualment, es troben exposades al Museu Arqueològic de l'Esquerda de Roda de Ter.

La primera peça² és una vora de gerra de ceràmica ibèrica a torn, de coccio oxidant a les parets, i lleugerament reduïda en el tall. Presenta un acabat allisat, i un tacte més aviat sabonós. No se n'ha pogut recuperar la forma sencera, però sembla clar que és la vora d'una gerra comuna de 15 cm de diàmetre de la boca, de la qual n'apareixen sovint al jaciment. No tenim elements per precisar-ne la cronologia, però tipològicament es podria atribuir al període ibèric recent (s. II-I aC). La inscripció que presenta es troba inscrita en cru, a la part interior del llavi, de manera que queda molt visible a la part superior de la boca.

La segona peça³ són dos fragments informes de la panxa d'una possible gerra, partit en dos fragments. La ceràmica també és ibèrica a torn, de coccio oxidant, de coloració més aviat marronosa, i tacte més cuit i metàl·lic. Aquesta peça presenta la inscripció incisa, en cuit, en una part indeterminada del cos. Tot i no conèixer-ne la forma, per la naturalesa de la pasta, la seva cronologia es podria allargar des de finals del segle IV fins al segle I aC.

2. Número d'inventari: E07-15002-3422; MART 001718/058.

3. Número d'inventari: E07-15002-3461/3462; MART 001953/058.

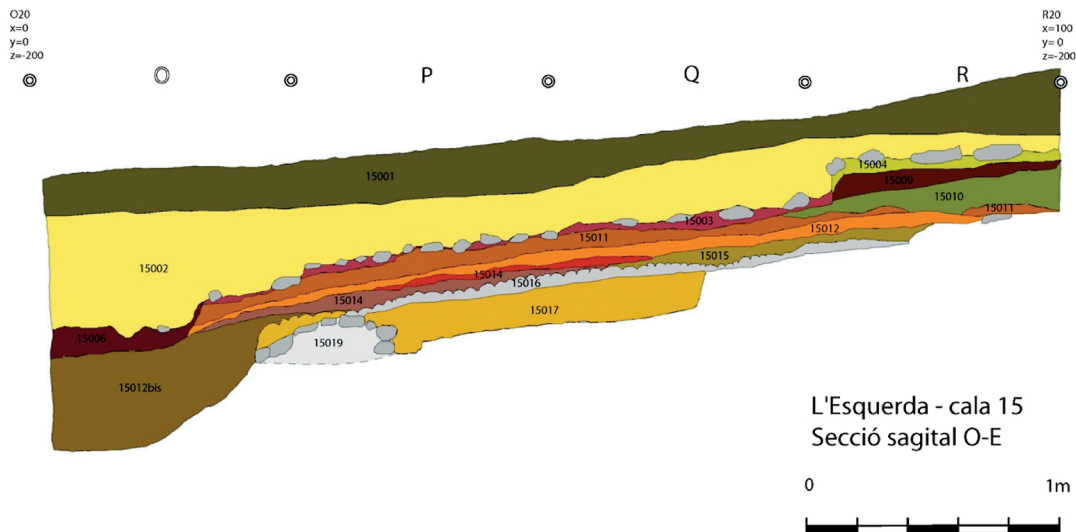

Fig. 2. Secció estratigràfica de la cala.

4. El context epigràfic

Les inscripcions ibèriques ausetanes no són gaire abundants, però presenten una tipologia variada. Per una part, hi ha les quatre inscripcions rupestres, una de les Graus (les Masies de Roda; D.3.1), dues de l'Esquirol (BDH B.08.01-02; Ferrer i Jané 2014; 2021a) i una de Sant Martí de Centelles (BDH B.23.01; Ferrer i Jané 2021a). Per l'altra part, hi ha dues esteles, la de la Roca (les Masies de Voltregà; D.2.1) i la de Turó de l'Osona (Vic; BDH B.03.01; Moncunill i Velaza 2016). També hi ha un parell d'esgrafiats sobre ceràmica, un del Camp de les Lloses⁴ (Tona; D.1.1) sobre un plat de ceràmica campaniana B i un de Can Caseta (Manlleu; D.3.2) sobre un bol de ceràmica ibèrica. Finalment, cal esmentar un plom monetiforme del Camp de les Lloses (Tona; BDH B.04.01) amb un esgrafiament en una de les cares i la recent tortera de Puig Ciutat (Oristà; BDH B.51.01; Sabaté *et al.* 2019). A més, cal afegir les llegendes monetàries de la seca d'**aušesken** que emet denaris de plata i monedes de bronze (BDH Mon-07).

4. Tradicionalment atribuït a Les Escomes o a Les Comes, però que forma part del jaciment actual del Camp de les Lloses.

Fig. 3. Imatge de la peça abans de restaurar - Museu Arqueològic de l'Esquerda.

E07-15002-3461/3462

Fig. 4. Dibuix de la peça – A. Pujol, Museu Arqueològic de l'Esquerda.

Seq.	Ref.	Jaciment	Objecte	Any pub.	Cron.	Nombre de signes
1	D.2.1	La Roca (les Masies de Voltregà)	Estela	1929	s. II-I aC	15
2	D.3.1	Les Graus (les Masies de Roda)	Rupestre	1976	s. IV-III aC	16
4	D.3.2	Can Caseta (Manlleu)	Ceràmica ibèrica	1948	s. II-I aC	12
3	D.1.1	Camp de les Lloses (Tona)	Ceràmica VN	1963	s. II-I aC	3
5	BDH B.04.01	Camp de les Lloses (Tona)	Plom monetiforme	1994	s. II-I aC	11
6	BDH B.08.01	L'Esquirol	Rupestre	2014	s. II-I aC	26
7	BDH B.03.01	Turó de l'Osona (Vic)	Estela	2016	s. II-I aC	4
8	BDH B.08.02	L'Esquirol	Rupestre	2021	s. II-I aC	16
9	BDH B.23.01	Sant Martí de Centelles	Rupestre	2021	s. IV-III aC	41
10	BDH B.51.01	Puig Ciutat (Oristà)	Tortera	2019	s. II-I aC	9

Respecte de la cronologia, la campaniana B del Camp de les Lloses és clarament del s. I aC. Per tipologia, les dues esteles haurien de correspondre als s. II-I, així com les monedes tant de plata com de bronze. L'estratigrafia del plom monetiforme del Camp de les Lloses i de la tortera de Puig Ciutat també correspon a aquest moment cronològic. Pel que fa a les inscripcions rupestres, la paleografia indica que les tres de l'Esquirol també podrien ser dels s. II-I, ja que usen l'escriptura no-dual, però tant la de les Graus com la de Sant Martí de Centelles, que a més va en sentit contrari a l'habitual de dreta a esquerra, són plausiblement duals i, per tant, podrien correspondre al s. III aC.

Fig. 5. Context epigràfic del jaciment.

Respecte del contingut, cal suposar que les dues esteles tenen un text de tipus funerari, tot i que els dos textos estan molt fragmentats i no permeten reconèixer elements familiars. Passa el mateix amb el text de la ceràmica de Can Caseta i l'esgrafiats del plom monetiforme de lectura molt dubtosa. El text més clar és el de la ceràmica del Camp de les Lloses que conté un antropònim llatí, **luki / Lucius**. El text més llarg és el d'una de les rupestres de l'Esquirol, que conté un abecedari probablement complet de 26 signes d'estil no-dual. L'altra inscripció de l'Esquirol i la de Sant Martí contenen probablement textos religiosos, on es comencen a identificar algunes possibles divinitats i els seus epítets: *balkar*, *kanškebe(er)*, *labefeiku*, *sibanetin*, *tarbait(er)*, *alorberi* i *gais(ir)*.

5. La primera inscripció

La inscripció (BDH B.07.02) està realitzada abans de la cocción sobre un fragment de vora d'un petit vas de ceràmica ibèrica oxidant d'11 cm de llargada màxima conservada i de 2,5 cm d'amplada de la vora. La inscripció consta de 7 signes, d'entre 1 i 1,5 cm d'alçada, en escriptura ibèrica nord-oriental escrits en el sentit habitual d'esquerra a dreta. No s'aprecia cap interpunció en el fragment conservat que representa aproximadament la quarta part del diàmetre total. Així doncs, es pot estimar que el diàmetre de la boca seria d'uns 15 cm i que, per tant, hi podria haver hagut originalment uns 30 signes, si la inscripció hagués ocupat tota la vora.

Fig. 6. Fotografia i dibuix de la primera inscripció.

Davant del primer signe hi ha un cercle perfecte que ha estat realitzat aplicant un motlle circular. Tot i que es podria arribar a plantejar que fos un signe **ku2**⁵ sense punt central, el fet que no encaixi amb el text confirma que és una decoració situada entre el final i el principi del text, tal com passa a inscripcions sobre la vora de moltes de les inscripcions pintades de Llúria. Els dos primers signes són clars: **a5** i **ki6**. El tercer signe és una versió mal aconseguida d'**r3** o potser d'un B' oïde invertit. Els tres següents tornen a ser clars: **a5**, **ti1** i **n2**. El darrer signe està fragmentat, però si el traç fos rectilini podria ser **n**, **i**, **s** i **l2**. Tot i així, sembla que hi hagi una lleugera corba que encaixaria millor amb un signe **bi2** o un altre **a5**, essent aquesta darrera l'opció més probable. És un text complet per l'esquerra i incomplet per la dreta. Així doncs, la transcripció seria **akiratin+**, amb sordes arbitràries, o **agiradin+**,

5. Si no s'indica el contrari, totes les referències a classificacions de signes són les d'Untermann (1990, p. 246). Les referències a inscripcions que comencen per BDH fan referència a la BD Hesperia: <http://hesperia.ucm.es/>. Aquest treball s'inscriu en el projecte: *Estudio paleográfico, lingüístico y funcional del corpus epigráfico ibérico* (PID2019-106606GB-C33) i en el Grup de Recerca Consolidat LITTERA (2021 SGR 00074).

amb les formes normals dels formants. Tot i que sembla detectar-se un cert canvi de posició entre els tres primers signes, que es troben molt a prop del límit superior de la vora, i els quatre darrers, que es troben molt a prop del límit inferior de la vora i són de majors dimensions, no sembla que sigui significatiu.

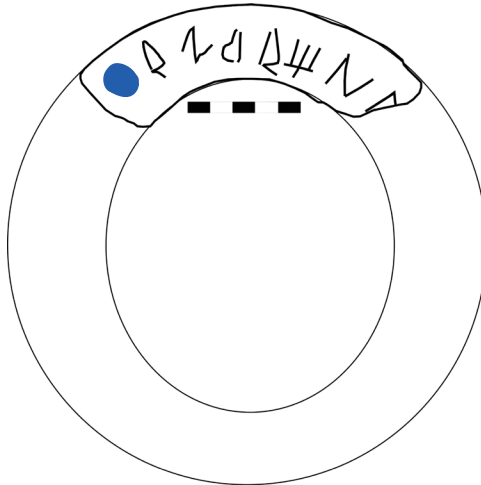

Fig. 7. Reconstrucció de la vora.

La paleografia dels signes no és del tot conclouent, però apunta més aviat cap a l'ús del sistema dual. L'únic signe que aporta certa informació és el signe **ki6**, ja que és més aviat característic de l'escriptura dual dels s. v-III aC (Ferrer i Jané 2005). S'ha trobat, per exemple, a un dels vasos de plata de Tivissa (C.21.1), al plom de Palamós (C.4.19) o a una ceràmica àtica de Pontós (Ferrer *et al.* 2016). El signe **a5/6** és més aviat característic de les inscripcions de la zona nord de l'àmbit ibèric, el 90 % a la zona B, tot i que alguns casos també es detecten a Empúries (C.1.5 i 6) o més al sud en el segell de Premià (BDH B.43.05). També és una variant molt més freqüent a les inscripcions duals que a les no-duals. Sense ser determinant, tant **agir** com **adin** presentarien formes compatibles amb l'ús del sistema dual, ja que les formes normals són amb sonora (Ferrer i Jané 2005, nota 4). Tot i així, cal recordar que la cronologia tipològica del vas apuntaria als ss. II-I aC, on l'ús del dual és residual.

El començament del text, **agiradin** es correspon clarament amb un antropònim compost pels formants **agir** i **adin**.

El formant **agir** (Untermann 1990, 7; Rodríguez Ramos 2014, 6) és bàsicament un formant que apareix sempre en posició inicial de composició. Els casos més clars: *Agirnes* (CIL I 709), *agiroórdin* (Calafell), *agirukeér* (Calafell), *agirtibaś* (C.4.1) i *agirtigi* (F.23.8).

El formant **adin** (Untermann 1990, 19; Rodríguez Ramos 2014, 17) és un dels formants antropònims ibèrics més habituals amb més de cinquanta ocurrences i

que es documenta en llatí a la *Turma Salluitana* (CIL I 709) a *Adingibas* o a *Adimels*. Tot i que es més habitual trobar-lo com a segon formant de composició, per exemple a *sakařadin* (F.17.2), també es documenta una vintena de vegades com a primer formant, per exemple a *adintaneš* (C.4.1).

Respecte de l'element que seguiria al probable antropònim, cal descartar algunes de les solucions més obvies, com els morfs **mi**, **en**, **te**, **ka**, **ke**, **u** i **e**. Restaria encara com a possible el morf **ar** i potser **šu**, tot i que aquest darrer sembla més aviat propici per teònims. També restarien com a possibles les variants **ike** i **ika**, dels més freqüents **ka** i **ke**. Tot i que és poc probable, també seria possible la presència de la variant **nai** del morf **mi**. Tractant-se d'una inscripció feta abans de la cocción també seria esperable trobar-hi l'element **egiar** o **tagiar**, característic de les marques de producció, però ni **e** ni **ta** encaixarien en el signe fragmentat i en cas d'aparèixer ho haurien de fer més endavant, tot i que en els casos coneguts segueixen sempre a l'antropònim.

Fora de les torteres, pondus i elements de transport com àmfores i dolis, normalment aquests darrers en forma de segell. Les inscripcions fetes abans de la cocción sobre recipients ceràmics són molt poc freqüents, una dotzena. Els més rellevants són: la gerreta bitroncocònica de ceràmica grisa de la Joncosa amb un llarg i complex text de més de 350 signes de probable contingut cultural (BDH B.11.01; Ferrer i Jané 2006); els dos petits vasos caliciformes de ceràmica ibèrica comuna del museu de Figuerola del Camp també amb inscripcions d'uns 20 signes cadascuna de probable contingut votiu, sense antropònims clars, però amb *bidia*, *baikar* i *iusdis* (BDH SP.01.09 i 10; Ferrer i Jané 2017b); la nansa de ceràmica grisa d'una gerreta bitroncocònica del Turó de Can Oliver amb un text fragmentat amb la marca de producció *tagiar* (BDH B.20.06; Ferrer i Jané 2008); una ceràmica ibèrica pintada del Turó de Can Oliver amb la marca de producció *egia* que segueix l'antropònim *adintar* que va acompanyat del morf *de* i finalitza amb *mi* (BDH B.20.16; Moncunill i Francès 2017); una imitació local de vernís negre del forn de Can Badell amb un antropònim, *aiduiskeř*, seguit del morf *ar* (BDH B.22.01); una ceràmica grisa de Sant Julià de Ramis, probablement amb un antropònim fragmentat, *ikibeti* (BDH GI.13.03); una inscripció fragmentada pel final sobre una ceràmica grisa de Sils amb l'antropònim *ildurtigi* (BDH GI.16.01; Ferrer i Jané 2019b); la inscripció puntillejada sobre un vaset de fireta de ceràmica grisa de Vilademuls també de probable contingut cultural amb *baikar* (BDH GI.07.01; Ferrer i Jané i Sánchez 2019); i, finalment, també es pot esmentar la gerreta de ceràmica ibèrica comuna del Charco Negro amb el text fragmentat per l'inici *bangurřban* (Ferrer i Jané i Escrivà 2015).

El fet que siguin tan escasses en remarca la significació com a objectes especials. En molts d'ells, l'ús cultural o votiu és clar i probablement també és el cas de les que porten la marca de producció, ja que no sembla que tinguin relació amb la comercialització de l'objecte. Així doncs, respecte de la inscripció de l'Esquerda, el que es pot concloure és que probablement no es tracta d'una marca de propietat, on s'esperaria un esgrafiat fet després de la cocción, ni tampoc una marca relacionada amb la comercialització, sinó que segurament està relacionada amb algun acte cultural. La inscripció remarca la importància de l'objecte, molt probablement produït al mateix poblat o a l'entorn més immediat, en l'ús cultural del qual *agiradin* estaria implicat

i que, tot i l'absència de les marques de producció, plausiblement seria l'autor de la inscripció o el que l'hauria encarregat. L'absència d'informació sobre el context arqueològic primari de l'objecte impedeix abordar altres opcions que depenen de si l'objecte ha aparegut en un habitatge o en una zona sacra.

6. La segona inscripció

Aquesta inscripció està realitzada després de la cocció sobre la paret externa d'un fragment informe de ceràmica ibèrica de 9 cm de llargada màxima conservada i 7 cm d'amplada màxima (BDH B.07.03). La inscripció consta de 7 signes d'entre 0,75 cm i 1,5 cm d'alçada en escriptura ibèrica nord-oriental escrits en el sentit habitual d'esquerra a dreta. No s'aprecia cap interpunció en el fragment conservat.

El primer i el tercer signes són iguals, però no és clar quin signe representen. El més plausible és que siguin variants de **ke**, potser és una variant intermèdia entre la clàssica **k9** i les girades 90°. De fet, el signe **ke** es caracteritza per usar formes molt variades i, per tant, és el millor candidat a afegir una nova variant. Un altre signe que presenta molta varietat formal és el signe **be**, el qual potser podria encaixar com una variant de **be11**. La resta d'opcions són menys probables, ja que normalment les seves variants no difereixen gaire entre elles i aquesta seria una excepció: **e8**, **ka2**, **u2** o **tu**. Tampoc sembla gaire probable que es tracti d'una variant del signe **â** que apareix darrere del signe **l** a l'abecedari del Castellet de Bernabé (BDH V.06.003), tant pel fet de no aparèixer juntament amb **l**, com pel fet que, fins ara, sembla un signe exclusiu de l'entorn de Llúria (Ferrer i Jané 2009, 473; 2015a, 339). El segon és un signe B'oide que fins fa poc ha estat el més complex d'identificar, però que ara, gràcies a les inscripcions de Vilademuls (Ferrer i Jané, Sánchez 2017), ja sabem que es tracta d'una variant del signe **r**. La resta de signes no presenten problemes: **il**, **o3**, **n1** i **m4**. És un text incomplet per la dreta i potser també per l'esquerra. Així doncs, la lectura proposada seria **lkerkeionm**l.

L'única part clara d'aquesta inscripció és el final, ja que el signe final **m**l amb raonable probabilitat s'hauria de reconstruir com **mi**. Aquest element apareix quasi sempre com a element final en textos curts sobre ceràmica, objectes personals i esteles darrere d'un antropònim i precedit, freqüentment, pels morfoms **ar** i **en**. Hi ha un cert consens (Ferrer i Jané 2006: Annex 6; Moncunill i Velaza 2019, 366) a considerar que aquestes fórmules tenen per finalitat indicar que l'objecte pertany a la persona que l'antropònim identifica, però no hi ha consens sobre el valor concret de **mi**. Les hipòtesis d'interpretació més freqüents són: pronom personal de la primera persona, a parer meu la més plausible, i verb copulatiu de la primera o la tercera persona del singular.

Tot i que el més normal és que davant del morf **mi** aparegui un antropònim, potser seguit dels morfoms **ar** o **en**, entre l'antropònim i el morf **mi**, també hi podria aparèixer un possible substantiu. Seria el cas de **seltar** a **ildirbigis** + **en** + **seltar** + **mi** (F.5.1) o **baikar** a (-)+**ti** + **baikar** + **mi** al vaset de Vilademuls (Ferrer i Jané, Sánchez 2017). Amb **ban** interposat es documenta quatre vegades més, tres amb **seltar**, dos a l'estela atribuïda a Llúria (F.14.1) i un a l'estela antropomorfa de Mas

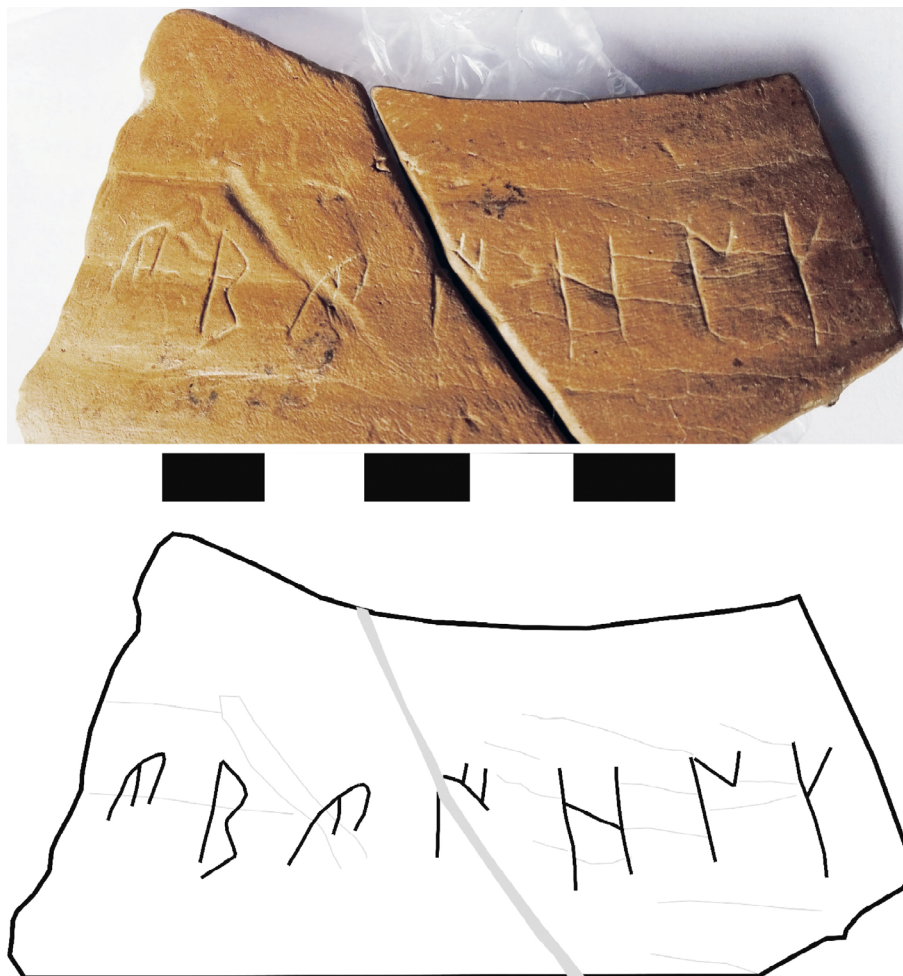

Fig. 8. Fotografia i dibuix de la segona inscripció.

de Barberán (E.14.1): *seltar + ban + mí* i un amb *kaštaum* a la tortera de Sant Julià de Ramis: *kaštaum + ban + mí* (BDH GI.13.07).

La resta del text, *lkerkeion*, és d'interpretació molt poc clara. A continuació, s'assagen algunes possibles segmentacions amb diferents alternatives de lectura: *lberbeion*, *lkarkaion*, *lreion*... però cap ofereix resultats satisfactoris.

Un dels acompanyants habituals del morf *mí* és el morf (e)n i, per tant, si es confirmés la seva presència en aquesta inscripció, delimitaria un element *lkerkeio* que podria correspondre a un antropònim en l'esquema NP + (e)n + *mí*. Una altra

opció és pensar que **lkerkeion** és l'antropònim que combina amb **mi** sense cap morf, seguint l'esquema NP + **mi**. O que és un substantiu, precedit o no per un antropònim, que combina amb **mi**, seguint l'esquema N + **mi**.

Per qualsevol de les alternatives plantejades, el principal problema és que la combinació **io** no és gaire freqüent en ibèric. Alguns dels més clars són **keltaio** (C.2.13 i B.1.13), **kanio** (B.1.328) i **ataio** (B.8.1.3). El final **ion** podria documentar-se a la llegenda monetal **tarraion** (BDH Mon.110.15) tot i que és de lectura dubtosa. Potser també en posició intermèdia a una ceràmica pintada de Llúria (F.13.16), però també de lectura molt dubtosa. També apareix la seqüència **ion** al plom de Gàdor (H.1.1), en aquest cas de lectura i llengua poc clara, però segmentació dubtosa en posició adjacent a una expressió metro Lògica, en què potser l'element present és l'element **on** que apareix alternant amb **bon** amb un significat indeterminat en algunes llegendes monetàries de l'àrea vascona acompanyant a les marques de valor (Ferrer i Jané 2007).

La presència de l'element **on** permetria plantejar que l'hipotètic substantiu estigués limitat a **keion**, aleshores potser es podria veure en **ker** com la part final d'un antropònim que estigués integrat en l'esquema NP + N + **mi**, tot i que sense cap dels dos morf habituals, **ar** o **en**. En aquesta alternativa, el fragment inicial **ker** podria correspondre a un formant antroponímic com per exemple: **laker** (Untermann 1990, n° 82; Rodríguez Ramos 2014, n° 93), **iskelaker** (BDH.T.06.10); **seker** (Untermann 1990, n° 100; Rodríguez Ramos 2014, n° 116), *Tascasecer* (CIL II, 02067); **isker / ešker** (Untermann 1990, n° 64; Rodríguez Ramos 2014, n° 69), *sakařisker* (G.1.1), **ildunešker** (E.6.1); **ařker / erker** (Untermann 1990, n° 14; Rodríguez Ramos 2014, n° 12), **bilosařker** (BDH B.20.04), **keltařerker** (D.10.1).

També es podria provar d'identificar el morf **ei** (Ferrer i Jané 2006, Annex 3), que apareix en diversos contextos, però que és especialment freqüent associat a possibles numerals, especialment formant possibles ordinals i elements quantificats (Ferrer i Jané 2009, 469; Ferrer i Jané, Escrivà 2014, 220), hipòtesi que permetria aïllar un element **lkerke** que podria correspondre a algun element quantificat i que encaixaria bé amb la identificació de l'element **on**, que s'associa a les marques de valor de les monedes vascones. En contra d'aquesta alternativa hi ha el fet que la seqüència **kerke** no té cap paral·lel en el lèxic ibèric. Tampoc és gaire probable trobar una expressió metro Lògica en una inscripció d'aquestes característiques. En d'altres casos, el morf **ei** s'integra com a part de l'antropònim, com podria ser el cas de **balkebeřei** en una ceràmica pintada de Llúria (F.13.6).

Passant ja a les lectures alternatives. La lectura **karka** sí que tindria un possible paral·lel a un ostrakon de ceràmica àtica de Llúria (F.13.71) de text **bainakarkařar**. Tot i que la individualització de **karka** és factible, individualitzant el formant **řar**, la segmentació més plausible identificaria un element **karkař** i el morf **ar**.

La lectura **berbe** tindria com a paral·lel una seqüència dubtosa de l'estela antropomorfa del Mas de Barberán (E.14.1) i en la forma **berbe** a l'estela de Sinarcas (F.14.1).

Respecte de la interpretació de la inscripció, si **lkerkeion** es confirmés com a antropònim, la interpretació més natural seria considerar que es tracta d'una marca de propietat. Tot i així, el fet que estigui realitzat a la paret externa i l'escassa claredat com a antropònim deixa la porta oberta a altres interpretacions de tipus cultural.

7. La inscripció rupestre de les Graus

La localització original d'aquesta inscripció a menys d'un quilòmetre del jaciment de l'Esquerda permet pensar plausiblement que els ibers de l'Esquerda en foren els autors. Actualment, està dipositada al Museu arqueològic de Roda de Ter (MLH III D.3.1 / BDH B.07.03), ja que el grau de deteriorament de la inscripció en va fer aconsellable l'extracció de la roca l'any 2003, per evitar la seva segura desaparició en pocs anys. Desgraciadament, l'estat actual de la superfície és molt precari i molts dels traços són molt poc visibles.

Fig. 9. A dalt: dibuix propi. A sota: dibuix Maluquer (1976).

La lectura de Maluquer (1976, 188) és ...**befikařs / bařkarbuldumantir** i la d'Untermann (1990) a MLH III és **]+r+++ beřikařs ++/ bařkaabuldumantir++**. Corregida lleugerament per Velaza (1991, 132, 165): **]+r+++ beřikařs ++/ bařkarbuldumantir++**[. A parer meu, després d'autòpsia, la lectura correcta seria **tařika / bařkar+idumbaidi**.

Autor										
Maluquer	...	be	řika	řs	/	bařkar	bu		ldum	antir
Untermann]+r+++	be	řika	řs++	/	bařkaa	bu		ldum	antir++
Velaza]+r+++	be	řika	řs++	/	bařkar	bu		ltum	antir+++
Nova lectura		ta	řika		/	bařkar	+	i	ldum	<u>baidi</u>

Tot i el desgast de la inscripció en els darrers anys, que podria haver afectat alguns traços fins a fer-los desaparèixer, l'existència de fotografies antigues de prou qualitat permet realitzar-ne la revisió i confirmar que les lectures fins ara publicades no eren del tot correctes.

Pel que fa a la primera línia, els signes identificats per Untermann a l'inici de la primera línia, **]+r+++** no es poden donar per confirmats amb les dades actuals. En qualsevol cas, si algun dia s'arribessin a confirmar com a signes, per la llargada dels traços i la separació del darrer traç amb el signe següent, caldria pensar en un text independent. En segon lloc, el signe que s'interpreta com un signe **be3**, és en realitat la variant complexa de **ta**. Finalment, els darrers signes de la primera línia identificats com **řs** per Maluquer i **řs++** per Untermann tampoc sembla que existeixin.

Respecte de la segona línia, el quart signe es llegit com **a3** per Untermann i com **r4** invertit per Maluquer i Velaza. Al meu parer, aquesta darrera és la proposta correcta. Tot i així, estrictament, el que es veu és un traç diagonal de lleugera trajectòria corbada. Si es considera complet, seria un signe **l2** lleugerament irregular i amb el traç més curt del que es desprèn del clar signe **l** que apareix més endavant. Tot i la presència d'algun possible traç superior, que probablement és d'origen natural, les reconstruccions com a **il** o **n1** no semblen factibles. Per reconstruir un **r5** caldria suposar que la meitat inferior del traç corbat s'ha perdut, potser sense arribar estrictament a la base. Probablement, la reconstrucció més natural seria la ja proposada com a signe **r4** invertit, potser com a traçat defectuós d'un **r5**. Una variant similar podria aparèixer a una inscripció rupestre d'Oceja (BDH PYO.07.09), **elammitire**, on també s'ha proposat interpretar-la com a signe **a3**, **elammitiae**. Una darrera opció és pensar en un signe **bi3** irregular.

Un dels signes més controvertits d'aquesta inscripció és el suposat signe **bu**, ja que seria un dels escassos exemples de l'ús d'aquest signe en epigrafia ibèrica nord-oriental i l'únic documentat a les zones C i D. L'anàlisi del dibuix publicat de la inscripció fa sospitar d'alguna irregularitat, ja que aquest signe està més separat del signe posterior del que seria normal. I l'autòpsia de la inscripció i les fotografies antigues confirmen les sospites, ja que els traços que haurien de tancar el rectangle no s'identifiquen i en canvi hi ha un possible traç diagonal que per-

metria identificar un signe **o2**, o alternativament es podria considerar que són dos traços verticals en forma d'unitats de compte.

A l'espai buit del dibuix original s'identifica un clar signe **i** que encaixa bé amb els signes següents per formar un familiar **ildum** amb la base del signe **tu1** poc marcada i inclinada. Els signes següents tornen a ser dubtosos, del primer només és clar el traç vertical, probablement **ba1**, tenint en compte la proximitat del següent signe, en lloc del signe **a** de la lectura original. El segon, llegit originalment **n**, ho podria ser, tot i que estrictament els traços visibles són els que definirien un signe **l2**, i la separació respecte del següent signe seria favorable a reconstruir un **n1** o un **il**. Sí que es confirma el signe **ti** de la lectura original. En canvi, el signe **r** final de la lectura original no sembla que existeixi, ni tan sols el traç vertical que plausiblement hauria de ser visible.

Fig. 10. Fotografia antiga (Ramon Boladeres-RAMBOL).

Encara que no s'aprecien diferències ni paleogràfiques ni de traçat entre el text de la primera línia i el de la segona, el més habitual és que, a les superfícies rupestres, hi apareguin diversos textos independents realitzats en moments i per persones diferents. En tot cas, les dues línies sí que són paral·leles. Si les dues línies fossin independents, probablement la inferior hauria estat la primera a ser traçada, ja que ocupa l'espai central de la superfície. Tot i que és possible que originalment la superfície fos més gran que no pas la que es conserva actualment.

D'acord amb els paral·lels amb d'altres epigrafies, tot i que el contingut de les inscripcions rupestres pot ser molt variat —votives, funeràries, personals, de delimitació del territori, etc.—, sembla que l'ús votiu o sagrat en general va ser l'ús principal de l'epigrafia rupestre ibèrica (Ferrer i Jané, 2021b). En particular, l'escassa dimensió dels signes invalidaria altres usos que involucressin una visibilitat a distància de la inscripció. Si aquest fos el cas de la inscripció de l'Esquerda, caldria identificar-hi principalment el nom o noms dels dedicants i el nom o noms de les divinitats i els seus epítets o les fórmules votives que els acompanyen.

Malgrat que no hi ha interpuncions, la identificació del familiar element **ildum** a la part central de la segona línia permet proposar una hipòtesi de segmentació **tařika, bařkar+, ildum i baidi**.

– **tařika**: La segmentació d'aquest element és relativament clara, **tař + ika**. Tot i que també es podria explorar la possibilitat **tař + i + ka**.

La primera alternativa és identificar l'element **tař**, ja que és un formant antroponímic clar (Untermann 1990: n°115; Rodríguez Ramos 2014: n°138), normalment com a segon formant. Per exemple, entre molts, **biuřtař** a una ceràmica àtica d'Ensérune (B.1.3) o **selgitař** a un dels ploms de Pech Maho (BDH AUD.05.34). En d'altres casos apareix en elements susceptibles ser considerats teònims (Ferrer i Jané i Medina 2018: 128; Ferrer i Jané 2019: 54) com seria el cas d'**ařamtař** en un esgrafiament rupestre de Bolvir (BDH GI.03.01a; Campmajo, Ferrer i Jané 2010), i de **tařtolo** (C.2.9) en una ceràmica àtica d'Ullastret. També podria ser present en topònims com **tařbelior** que va seguir del morf **ku** al plom C.2.3 d'Ullastret i podria tenir relació amb l'etnònim aquità *Tarbelli* (Ferrer i Jané 2005: 963). Menys clarament, potser també **tař** podria formar part de l'arrel dels topònims **tařakon / Tarraco** (Tarragona) i de la *Tarraga* vascona (Ptol. 2, 6, 66).

El morf **(i)ka** és característic d'acompanyar antropònims que van seguits d'alguna quantitat (Ferrer i Jané 2006, Annex 11; Moncunil i Velaza 2019, 263), per exemple **nerřeordín + i + ka + eII** (C.0.1). Però no sembla que sigui el cas d'aquesta inscripció, ja que els traços que s'aprecien a la superfície no presenten coherència grupal, són de grandàries i inclinacions diverses i en molts casos s'allarguen per sobre i per sota de l'espai delimitat per l'alçada dels signes. En tot cas, el morf **(i)ka**, és probablement una variant del morf **(i)ke**, que és un dels morf ja identificats que acompanyen a les referències més probables a divinitats, com seria el cas d'**urdalike** a una rupestre de Ger (BDH GI.01.94; Ferrer i Jané 2021c), en què la divinitat referenciada és l'**urdal** ja conegut de l'abric del Tarragón (Ferrer i Jané 2018b). Així doncs, en aquesta alternativa s'identificaria un onomàstic **tař**, bé antropònim o teònim, seguit del morf **ika**.

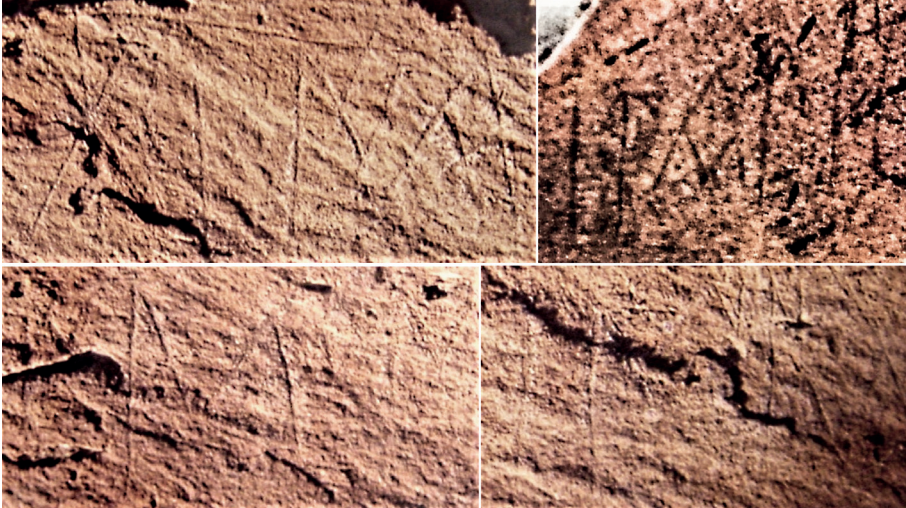

Fig. 11. Fotografies de detall (Museu Arqueològic de l'Esquerda): *tařika* i *bařkar+* (a dalt). *ildum* i *bařdi* (a sota).

Hi ha una segona alternativa si es té en compte la possibilitat que el morf sigui estrictament **ka**, que també pot aïllar-se en algunes inscripcions rupestres de la Cerdanya, com per exemple *teleuřga* (BDH PYO.07.22; Campmajó, Ferrer i Jané 2010). Si fos així, aleshores potser l'element i resultant podria ser el mateix que en algun cas en què es documenta acompanyant algun antropònim, com podria ser *sakaři* a l'estela de Civit (Talavera; BDH L.20.01), potser indicant de forma abreujada un formant que comenci per **i**. Circumstància que identificaria un onomàstic, bé antropònim o teònim, **taři**, seguit del morf **ka**.

Finalment, hi hauria una tercera alternativa si **ika** fos una variant del formant antroponímic **ike** (Untermann 1990, n° 59; Rodríguez Ramos 2014, n° 63), molt poc productiu, però per exemple present en el cas d'*ikeadin* (C.11.1). Circumstància que identificaria un onomàstic, bé antropònim o teònim, **tařika**.

En tot cas, la primera alternativa és la que considerem més probable, ja que l'element **tař** també es pot aïllar al segment **tařbaiter** d'una de les inscripcions de L'Esquirol en una balma a la riba del Ter a uns pocs quilòmetres de l'Esquerda. En l'estudi d'aquesta inscripció s'interpreta l'element **tařbait(e)**, segmentable com a **tař + bait(e)**, més el morf **er**, característic dels millors candidats a divinitats o epítets (Ferrer i Jané 2018; 2019; 2021b), com un possible epítet de la divinitat **sibanetin**, que el precedeix.

Entre les diverses tipologies de divinitats i epítets possibles, tractant-se d'una inscripció rupestre a la vora d'un riu important, és plausible que la divinitat referenciada o algun dels epítets tingués relació amb aquest riu. Les divinitats fluvials homònimes dels noms dels rius són freqüents en moltes cultures (Olivares 2000). A la península Ibèrica es pot citar el cas de la divinitat lusitanogalaica *Rev(v)e* en

què l'epítet *Anabaraego*, documentat mitja dotzena de vegades a Orense, podria correspondre al nom d'un o més rius, si es confirma la relació amb les divinitats fluvials de Mérida, *Ana* i *Barraeca* que correspondrien respectivament al Guadiana i al seu afluent Albarregas (Canto *et al.* 1997: 276; Marco 2018).

Així doncs, tenint en compte la plausible relació de l'element ibèric **bai** o **bait(e)** amb el concepte genèric de riu (Faria 1998: 229; Pérez Orozco 2007: 101; Silgo 2013: 53 i 77), que tindria a favor els rius *Baetulo/baitolo* (Besòs) i *Baetis/Baitiç* (Guadalquivir) i el paral·lel vasco-aquità *bai* 'riu'. En aquest cas, l'element inicial **taf** podria interpretar-se com el nom concret del riu divinitzat, que en el cas d'aquesta inscripció, no podria ser altre que el riu Ter.

Ja Maluquer va suggerir que la inscripció de l'Esquerda podria ser una ofrena al riu Ter (Maluquer 1976:189; Rocafiguera 2019: 219), però sense esmentar explícitament cap element de la inscripció que donés suport a aquesta hipòtesi. Sí que ho va proposar un de nosaltres (Rocafiguera 1995, 2019), indicant que el final **tiif** de la inscripció recordaria el nom del riu Ter, però com es justifica en aquest treball, després de la revisió, aquesta lectura no es confirma.

La hipòtesi més habitual és considerar que el nom antic del riu Ter és *Ticer*, Plini (NH III.22), o *Ticis*, Mela (II 84.89), tot i que aquest darrer podria correspondre al Tec. En tot cas, ambdós encaixen bé com a hidrònims de probables arrels ibèriques per la semblança amb els formants antropònims **tige(r)** i **tigi(s)** (Ferrer i Jané 2013b: 142). Tot i així, no sempre queda clar a quin riu fan referència les fonts i geogràficament les dues referències semblen correspondre millor al riu Muga (TIR K/J-31: 157), tot i que etimològicament aquest sembla clarament relacionat amb *Sambroka* (Ptol. geog. 2.6.19), que geogràficament correspon millor amb el Ter (TIR K/J-31: 135). En tot cas, les referències medievals avalen clarament la primera hipòtesi, ja que el Ter apareix esmentat com a *Teceri* o *Ticeri*, entre d'altres (Negre 1946: 203), i l'evolució suposada és generalment acceptada com a plausible: *Tecēre* > *Tezer* > *Teðer* > *Teher* > *Ter* (OnCat, VII, 262).

Així doncs, la semblança entre la possible divinitat fluvial identificada, **taf**, i el nom actual del riu, Ter, seria en principi només aparent. Tot i així, no és estrany que un mateix riu rebí diferents denominacions en diversos trams, i potser podria ser aquest cas.

– **bařkar**+: El primer component és clar **bařkar**, probablement amb el signe **r** final.

L'element inicial **bařka** es considera normalment un formant antropònimic, com a variant dels més freqüents **bařke** i **balke** (Untermann 1990, n° 25; Rodríguez Ramos 2014, n° 24). De fet, es podria estar usant amb aquesta funció a **bařkabiur** (Ferrer i Jané 2005, 967, nota 52; Moncunill 2007, 51), present a una ceràmica àtica (C.2.32) d'Ullastret, que podria ser una forma equivalent a **balkebiur** (F.6.1).

Tot i així, els paral·lels més propers procedeixen de diverses inscripcions rupestres. Així, en una mateixa superfície d'una roca d'Er es documenten dues repeticions consecutives de **bařkar**, tot i que la segona en la forma **bařkaikē**, més que no **bařkais** (Ferrer i Jané 2015b), ja que permetria identificar el ma-

teix morf **ike**, que acompanya la plausible divinitat **urdal** de Ger (Ferrer i Jané 2021c). Aquesta darrera va seguida de sis unitats de compte en forma de barres verticals. Així doncs, tant la repetició com el morf **ike** i les unitats de compte apuntarien a la consideració de **bařkar** com a possible divinitat. A més, tenint en compte la freqüent assimilació entre vibrant i lateral, sembla plausible considerar que la forma **balkar** sigui una variant de l'anterior, cosa que encaixaria amb el fet que **balkar** també aparegui de forma repetida en inscripcions rupestres en contextos on també s'esperaria una divinitat. Així, en una de les inscripcions rupestres de la Tor de Querol és pot llegir **balkare** en un parell d'inscripcions independents, probablement **balkar** més el morf **e**. També apareix a la inscripció rupestre del Cogul (D.8.1) un text llegit habitualment com **balkarken**, però que estrictament sembla que posa **balkar** o potser **balkarke**. En un article recent, Rodríguez Ramos (2020, 278) ha proposat que **balkar** fos la forma iberitzada de la divinitat fenícia Melqart⁶, cosa que des del punt de vista fonètic seria plausible.

Jaciment	Ref.	ND?	?	Epítet?	Morf	Q
La Tor de Querol	BDH PYO.03.02	<i>balkar</i>			<i>e</i>	
La Tor de Querol	BDH PYO.03.03	<i>...balkar</i>			<i>e ...</i>	
El Cogul	D.8.1	balkar			ke?	
Sant Martí de C.	BDH B.023.01	<i>balkar</i>		<i>kanškebe</i>	<i>er</i>	
Er	BDH PYO.05.02	bařkar				
Er	BDH PYO.05.02	bařka			<i>ike</i>	IIIII
L'Esquerda	D.3.1	<i>bařkar</i>	<i>o? / II? / ĩ?</i>	<i>ildumbaidi</i>		
L'Esquirol	BDH B.08.01	sibanetin		tařbait(e)	er	

El signe final no té una bona explicació. La interpretació com a dues unitats de compte (II) permetria reproduir una circumstància relativament freqüent a les inscripcions rupestres de la Cerdanya (Ferrer i Jané 2019), però en aquest cas no s'explicaria bé per la falta de morf a la possible divinitat i la seva situació dins del text i no en posició final. Tot i que el signe **o** també representa en ibèric una unitat metrològica (Ferrer i Jané 2011; 2013c), i per tant també podria entrar en la categoria de quantitat, seria el primer cas en què es detectaria una unitat metrològica en aquest context, a més dels problemes ja indicats per l'alternativa anterior.

6. Aquest suggeriment ja l'havia fet Eduardo Orduña a un de nosaltres (JFJ) en resposta a la lectura del primer esborrany de l'article en què es defensava el caràcter de divinitat per **balkar** (FERRER I JANÉ, 2019).

Alternativament, el morf **o** (Velaza 2011) també és característic de topònims, com per exemple **ilduro**, i la presència de l'element **ildum**, també associat a topònims, com s'explica a continuació, podria anar de la mateixa línia, cosa que permetria pensar també en un possible topònim **bařkaro**, potser amb la mateixa arrel que **bařkeno**.

– **ildum**: L'element **ildum**, variant d'**ildun** / **ildur** / **ildu**, amb l'habitual oscil·lació de la nasal especialment en posició final, és un formant antroponímic molt freqüent (Untermann, 1990: 224, n° 62; Rodríguez Ramos 2014, n° 66) present per exemple a **bekonildun** (F.21.1) amb **n** i a **lakuildum** (BDH T.07.01) amb **m**.

És possible que l'element **ildum** comparteixi arrel amb l'element **ildir**, que és característic de topònims, per exemple **ildirda** (BDH Mon.18) i **ildirge** (BDH Mon.19). També ambdós elements presenten una certa afinitat combinatòria: **aiunildir** (D.8.1) / **aiunildun** (BDH B.41.05), **lakunildir** (F.9.7) / **lakuildum** (BDH T.07.01). Respecte del seu significat, es considera amb certa unanimitat que podria entrar en el camp semàntic de 'ciutat' o similar. Alguns investigadors (Orduña, 2003, 137; Luján, 2005, 475) consideren que el seu ús com a element del lèxic comú permetria identificar com a topònims els elements que encaixessin en l'esquema NL + (**ildir** / **ildur**). Aquesta hipòtesi s'origina en una proposta d'Untermann que identifica el topònim **alaun** (BDH Mon.16) en el text **alaunildirte** d'un dels grafitis rupestres del Cogul (D.8.1), però la lectura correcta és **aiunildirte** (cf. Ferrer i Jané *et al.* 2009, 127) i, per tant, aquesta hipòtesi, tal com està plantejada, no és correcta.

En tot cas, els elements amb base **ild-** són molt freqüents entre els topònims i habitualment es contraposen a l'element **briga** / 'ciutat' dels topònims indoeuropeus dividint la península en dues meitats disjunctes. Addicionalment, també cal tenir present que Estrabó (III, 4, 10) fa referència a la fundació de **Pompaelo**, l'actual Pamplona, en el qual al nom de Pompeu s'afegeix l'element indígena **ilu**, i explica que significa la 'la ciutat de Pompeu' amb referència a Pompeu Magne. Si l'element final **ilu** fos l'equivalent de l'element **ildu** ibèric, tal com passa entre d'altres al parell Ilvro / **ilduro**, aleshores sí que es podria considerar que els elements compostos per X + **ildu** fossin topònims, però no necessàriament ho hauria de ser X.

Tot i així, si acceptem que **ildu/ildi** i variants tenen un significat dins del camp semàntic de ciutat, seria plausible esperar que, en el seu ús com a elements del lèxic comú, al seu voltant hi apareguessin topònims, com podria ser en aquesta hipòtesi **bařkaro**.

El seu ús en teònims encara no està demostrat en ibèric, però els paral·lels aquitans sembla que també apuntarien en aquesta direcció. Així, al teònim aquità **Ilurberrixo** (CIL, XIII, 23) d'Escunhau (Vall d'Aran), hi apareix l'element **ilur** que hauria de correspondre a l'ibèric **ildur**. De fet, a una de les inscripcions de Sant Martí de Centelles (Ferrer i Jané 2021a) es documenta el possible teònim **alorberi**, que també apareix a una tortera de Palamós (C.4.2).

En resum, l'element **ildum** podria ser part d'un antropònim, d'un teònim, d'un topònim o actuar com a element del lèxic comú amb un significat en el camp semàntic de ciutat. El context rupestre és favorable a trobar-hi teònims, però tam-

bé hi podrien aparèixer els noms dels dedicants o indicacions d'origen formades mitjançant topònims.

– *baidi*: Tot i els dubtes de lectura del segon signe, que podria ser *baldi* o *bandi*, la lectura **baidi** és la que proporciona millors paral·lels.

El paral·lel més directe seria la forma **baiti**, que apareix isolada a un pondus d'Azaila (E.1.362) i podria ser estrictament un onomàstic format per un primer element **bai**, i un segon element **ti**, ja que **ti** també apareix en antropònims com a formant, com seria el cas de *biur̄ti*, en una ceràmica de Sant Martí d'Empúries (BDH GI.10.02; Ferrer i Jané 2013b: 126).

Però el paral·lel més interessant segurament és l'element **bait(e)** de la inscripció rupestre de Sant Martí de Centelles (Ferrer i Jané 2021a), que apareix al costat de l'element **taf**, que podria ser el mateix que es documenta al text *tafika* a la primera línia d'aquest text. A la rupestre de Sant Martí de Centelles s'hi podria estar documentant un esquema ND + Ep + er, en què el nom de la divinitat seria **sibanetin** i el possible epítet seria **tafbait(e)**.

Tot i que l'element **bai** no apareix explícitament als índexs antroponímics ibèrics ni d'Untermann (1990) ni de Rodríguez Ramos (2014), sí que ha estat considerat com a tal per Faria (1995: 323). Aquest element podria ser especialment freqüent en topònims. Així, apareixia als topònims **baitolo** (BDH Mon-8) i **eusti(baikula)** (BDH Mon-7), en què **baikula** remetria també al nom de la ciutat ausetana *Baicula* (Ptol. 2, 6, 69), i amb els *Baeculonenses* estipendiàries del convent Tarraconense (Plin. NH 3, 23). La presència de l'element ibèric **bai** en altres topònims meridionals, com la del mateix riu Guadalquivir, *Baetis* / Baitiġ, sense ser segura, no és completament descartable (Correa 2016: 227).

L'element ibèric **bai** també podria tenir relació amb el *Bai* del teònim aquità *Baigorixo* (Gorrochategui 1984: n°468), el primer component es relaciona amb el basc *ibai* / 'riu', mentre que el segon es relaciona amb *gorri* / 'vermell'.

Alternativament, es podria considerar també la presència estricta de l'arrel **bait**, que ha estat proposada per Untermann (1998: 82), entre d'altres als elements **baitolo** i *Baetis*, i al freqüent element **baites** (Untermann 1990: 183; Moncunill i Velaza 2019: 120).

8. Conclusions

Les dues noves inscripcions ibèriques que són objecte d'aquest treball són les dues primeres documentades al poblat ibèric de l'Esquerda, tot i que plausiblement la inscripció rupestre de les Graus, a menys d'un quilòmetre, probablement també va ser realitzada pels ibers de l'Esquerda.

Aquestes dues noves inscripcions suposen un significatiu increment de la informació sobre la llengua i l'escriptura ibèrica a Osona, ja que fins ara només s'havien publicat vuit inscripcions, més dues altres encara en curs de publicació.

La primera inscripció està realitzada abans de la cocció, sobre un petit fragment de la vora d'un recipient de ceràmica ibèrica, on s'identifica com a primer element un

antropònim **agiradin**. Tot i que la inscripció només consta de vuit signes, pot ser que originàriament en tingués uns 30, en el cas que ocupés tota la vora. Respecte del seu ús, probablement es tracta d'una inscripció cultural, tenint en compte que està realitzada abans de la coccio, circumstància excepcional en el cas de vasos ceràmics ibèrics.

La segona inscripció és un esgrafiament de set signes fet després de la coccio a la paret lateral d'una ceràmica oxidant ibèrica, en què destaca l'ús d'un signe poc freqüent anomenat B'oide per la seva forma similar a una B, recentment identificat com a variant de **r**. El text no presenta elements coneguts, tot i que és factible reconstruir el freqüent morf **mi** al final del text, circumstància que en principi identificaria una inscripció de propietat.

De forma combinada, aquestes dues inscripcions documenten de manera explícita al jaciment de l'Esquerda la presència d'individus amb noms personals ibèrics construïts de forma estàndard, **agiradin**, i l'ús de la llengua ibèrica, tenint en compte el plausible ús del freqüent morf **mi** al final del segon text.

Finalment, es proposa una nova lectura de la inscripció rupestre de les Graus, identificant elements més familiars a la llengua ibèrica, com **tařika**, **ildum** i **baidi**, que els originalment llegits, **befikars**, **buldum** i **antif**. Tot així, la principal novetat és la identificació a la inscripció de dues possibles divinitats, una, **bařkar** / **balkar**, compartida amb d'altres inscripcions rupestres de la Cerdanya, Sant Martí de Centelles i el Cogul. Mentre que la segona **tař**, que apareix acompanyada del morf **ika**, estaria present a una de les inscripcions rupestres de l'Esquirol, també a la riba del Ter, en què apareix acompanyada de l'element **bait(e)**. La hipòtesi plantejada és que **tař** podria ser una divinitat o epítet fluvial lligat al riu Ter, però, tot i la semblança formal, el nom antic del riu Ter transmès per les fonts clàssiques i medievals és *Ticer*, circumstància que, en principi, impediria considerar **tař** com l'antecessor ibèric del Ter.

La cronologia de la inscripció rupestre caldria situar-la com a mínim al s. III aC, ja que presenta la paleografia típica corresponent al sistema dual dels s. IV-III aC. La de les dues inscripcions ceràmiques és menys clara. Per una part, el seu context arqueològic és secundari amb una cronologia que podria oscil·lar entre el s. IV i el s. II aC. Per altra banda, tot i que no s'aprecia l'ús de les variants complexes característiques del sistema dual, les variants simples apareixen usades de manera coherent dins d'un context dual. Addicionalment, l'ús del signe B'oide i del signe **ke** irregular, així com el **ki** invertit, podrien ser indicis d'una cronologia almenys del s. III aC, més que no pas del s. II aC.

Bibliografia

- CAMPAJO, P.; FERRER I JANÉ, J. «Le nouveau corpus d'inscriptions ibériques rupestres de la Cerdagne (1): premiers résultats». *Palaeohispanica*, 10, 2010, p. 249-274.
- CANTO, A. M.; BEJARANO, A. i PALMA, F. «El mausoleo del dintel de los ríos de Mérida, *Revue Anabaraecus* y el culto de la confluencia». *Madridier Mitteilungen*, 38, 1997, p. 247-294.

- CORREA, J. A. *Toponimia antigua de Andalucía*. Sevilla: Editorial Universidad de Sevilla, 2016.
- FARIA, A. M. de. «Algumas notas de onomástica ibérica». *Portugalia*, 16, 1995, p. 323-330.
- FARIA, A. M. de. Recensió a L. Silgo: «Léxico Ibérico» (1994). *Revista Portuguesa de Arqueologia*, 1, 1998, p. 228-234.
- FERRER I JANÉ, J. «Novetats sobre el sistema dual de diferenciació gràfica de les oclusives». *Palaeohispanica*, 5, 2005 p. 957-982.
- FERRER I JANÉ, J. «Nova lectura de la inscripció ibèrica de La Joncosa». *Veleia*, 23, 2006, p. 127-167.
- FERRER I JANÉ, J. «Sistemes de marques de valor lèxiques sobre monedes ibèriques». *Acta Numismàtica*, 37, 2007, p. 53-73.
- FERRER I JANÉ, J. «Ibèric tagiar. Terrissaires que signen les seves produccions: biufko, ibeitigef, biufbedi i companyia». *Sylloge Epigraphica Barcinonensis*, 6, 2008, p. 81-93.
- FERRER I JANÉ, J. «El sistema de numerales ibérico: avances en su conocimiento». *Acta Palaeohispanica X. Actas do X Colóquio internacional sobre Línguas e Culturas Paleo-hispânicas (Lisboa, 26-28 de Fevereiro de 2009)* [=Palaeohispanica 9] (F. Beltrán, J. D'Encarnação, A. Guerra y C. Jordán eds.) 2009 [Saragossa], p. 451-479.
- FERRER I JANÉ, J. «Sistemas metrológicos en textos ibéricos (1): del cuenco de La Granjuela al plomo de La Bastida». *Estudios de Lenguas y Epigrafía Antiguas (E.L.E.A.)*, 11, 2011, p. 99-130.
- FERRER I JANÉ, J. «Nova lectura dels ploms ibèrics de La Balaguera (La Pobla de Tornesa, Castelló): un nou text explícitament dual». *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 31, 2013a, p. 149-157.
- FERRER I JANÉ, J. «Los problemas de la hipótesis de la lengua ibérica como lengua vehicular». *Estudios de Lenguas y Epigrafía Antiguas (E.L.E.A.)*, 13, 2013b, p. 116-157.
- FERRER I JANÉ, J. «A propòsit d'un pes de pedra ibèric del Puig de la Misericòrdia (Vinaròs) de 41 gr amb la marca metrològica 'o'». *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 31, 2013c, p. 137-147.
- FERRER I JANÉ, J. «Ibèric kutu i els abecedaris ibèrics». *Veleia*, 31, 2014, p. 227-259.
- FERRER I JANÉ, J. «Las dualidades secundarias de la escritura ibérica nororiental». *Estudios de lenguas y epigrafía antiguas (E.L.E.A.)*, 14, 2015a, p. 309-364.
- FERRER I JANE, J. «Le nouveau corpus d'inscriptions ibériques rupestres de la Cerdagne (2) : Deuxième parution». *Sources: Les Cahiers de l'Âne Rouge*, 3, 2015b, p. 7-22.
- FERRER I JANÉ, J. «El origen dual de las escrituras paleohispánicas: un nuevo modelo genealógico». *Palaeohispanica*, 17, 2017a, p. 55-94.

- FERRER I JANÉ, J. «Dos vasos caliciformes amb inscripció ibèrica *ante cocturam* del museu de Figuerola del Camp i el seu espectacular conjunt de falsos». *SAGVNTVM*, 49, 2017b, p. 85-101.
- FERRER I JANÉ, J.: «A la recerca dels teònims ibèrics. A propòsit d'una nova lectura d'una inscripció ibèrica rupestre d'Oceja (Cerdanya)». A: Vallejo, J. M., Igartua, I. i García, C. (coord.). *Studia Philologica et Diachronica in Honorem Joaquin Gorrochategui. Indoeuropaea et Palaeohispanica*, 2018a, p. 101-126.
- FERRER I JANÉ, J. «Revisión de las inscripciones ibéricas rupestres del abrigo del Taragón». *Estudios de Lenguas y Epigrafía Antiguas (E.L.E.A.)*, 17, 2018b, p. 221-261.
- FERRER I JANÉ, J. «Construint el panteó ibèric amb l'ajut de les inscripcions ibèriques rupestres». *Ker*, 13, 2019a, p. 42-57.
- FERRER I JANÉ, J. «*Ildurtigi*: un nou antropònim ibèric procedent de Can Fontgrau (Sils, la Selva, Girona)». *Sylloge Epigraphica Barcinonensis*, 17, 2019b, p. 11-22.
- FERRER I JANÉ, J. «L'abecedari ibèric no dual de l'Esquirol i altres novetats d'epigrafia ibèrica rupestre ausetana». *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 31, 2021a, p. 79-103.
- FERRER I JANÉ, J. «Panorama actual de la epigrafia rupestre ibèrica». A: Estarán, M. J. i Dupraz, E. (ed.). *Des mots pour les dieux. Dédicaces culturelles dans les langues indigènes de la Méditerranée occidentale*, 2021b, p. 197-219.
- FERRER I JANÉ, J. «Urdal : Une nouvelle inscription rupestre ibère à Ger (Cerdagne) avec une possible divinité zoomorphe liée au sanglier». *Sources. Les Cahiers de l'Âne Rouge*, 7, 2021c, p. 17-28.
- FERRER I JANÉ, J., ASENSIO, D., PONS, E. «Novetats epigràfiques ibèriques dels segles v-iv aC del Mas Castellar (Pontós, Alt Empordà)». *Cypsela*, 20, 2016, p. 117-139.
- FERRER I JANÉ, J., ESCRIVÀ, V. «Un plomo ibérico de Casinos (Valencia) con numerales léxicos y expresiones metrológicas». *Palaeohispanica*, 14, 2014, p. 205-227.
- FERRER I JANÉ, J., ESCRIVÀ, V. «Tres nuevas inscripciones ibéricas del Museo Arqueológico de Llíria». *Palaeohispanica*, 15, 2015, p. 143-159.
- FERRER I JANÉ, J., GARCÉS, I., GONZÁLEZ, J.R., PRINCIPAL, J., RODRÍGUEZ, J.I. «Els materials arqueològics i epigràfics de Monteró (Camarasa, la Noguera, Lleida). Troballes anteriors a les excavacions de l'any 2002». *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 27, 2009, p. 109-154.
- FERRER I JANÉ I MEDINA, E. «Una nova inscripció ibèrica procedent de Can Vallmanya (Vidreres): **Baika** i **Baiketa** també són **Baikar**». *Cypsela*, 21, 2018, p. 119-133.
- FERRER I JANÉ, J., SÁNCHEZ, M. «L'enigma b'oide al descobert: **kaštaum** i **baikar** en sengles inscripcions ibèriques sobre una tortera i un vaset de Vilademuls». *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 27, 2017, p. 221-236.
- GORROCHATEGUI, J. *Onomástica indígena de Aquitania*. Bilbao: UPV/EHU, 1984.
- HOZ, J. de. *Historia lingüística de la Península Ibérica en la antigüedad. II. El mundo ibérico prerromano y la indoeuropeización*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2011.

- LUJÁN, E. «Los topónimos de las inscripciones ibéricas». *Palaeohispanica*, 5, 2005, p. 471-491.
- MALUQUER DE MOTES, J. «Nuevas inscripciones ibéricas en Cataluña». *Pyrenae*, 12, 1976, p. 183-189.
- MARCO, F. «Revve Anabaraego y el “dintel de los ríos” de Mérida: ¿un ejemplo de disociación divina en el occidente hispano?». *Anuari de Filologia. Antiqua et Mediaevalia*, 8, 2018, p. 501-520.
- MONCUNILL, N. *Lèxic d'inscripcions ibèriques (1991-2006)*. Tesi Doctoral. Universitat de Barcelona, 2007.
- MONCUNILL, N. *Els noms personals ibèrics en l'epigrafia antiga de Catalunya*. Barcelona: IEC, 2010.
- MONCUNILL, N i FRANCÈS, J. «Un nuevo cálato inscrito de Ca N'Oliver (Cerdanyola del Vallès, Barcelona)». *SAGVNTVM* 49, 2017, p. 61-69.
- MONCUNILL, N i VELAZA, J. «Una inscripción ibérica procedente del Turó de l'Osona (Vic)». *Faventia*, 34-36, 2012-2014, p. 209-214.
- MONCUNILL, N. i VELAZA, J. *Monumenta Linguarum Hispanicarum Band V.2 Lexikon der iberischen Inschriften | Léxico de las inscripciones ibéricas*. Wiesbaden, 2019.
- NEGRE, P. «Los nombres primitivos de los ríos Muga, Fluviá y Ter: contribución al estudio de la geografía antigua de Cataluña». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 1, 1946, p. 177-208.
- OLIVARES, J.C. «Los dioses soberanos y los ríos en la religión indígena de la Hispania indoeuropea». *Gerión*, 18, 2000, p. 191-212.
- OLLICH, I.; ROCAFIGUERA, M. «Ancient Patterns in Settlement and Urbanism. The Medieval site of l'Esquerda, Catalonia». A: *Medieval Europe. An International Conference of Medieval Archaeology* [York], setembre 1992.
- OLLICH, I; ROCAFIGUERA M.; PRATDESABA, A.; PUJOL, M. A. «La Muralla de Roda Ciutat. Visigots i Carolingis al Jaciment de l'Esquerda (Les Masies de Roda, Osona). Barcelona». *Tribuna d'Arqueologia*. Barcelona: Departament de Cultura. Generalitat de Catalunya, 2013 [Consultada a: <http://hdl.handle.net/10687/122539>].
- OLLICH, I.; ROCAFIGUERA M.; AMBLÀS, O.; PRATDESABA, A.; PUJOL, M. A. «Visigots i carolingis a Osona. Novetats arqueològiques des del jaciment de l'Esquerda». A: *III Jornades d'Arqueologia a la Catalunya Central*. Roda de Ter: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, 2014, p. 14-21.
- OLLICH, I.; ROCAFIGUERA M.; AMBLÀS, O. «L'oppidum ibèric de l'Esquerda. Darreres aportacions i noves línies de recerca». A: *II Jornades d'Arqueologia a la Catalunya Central*. Vic: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, 2014, p. 118-124.
- OLLICH, I.; ROCAFIGUERA, M.; OCAÑA, M. «The Southern Carolingian Frontier in Marca Hispanica along the river Ter: Roda Civitas and the Archaeological Site of l'Esquerda (Catalonia)». A: H. Christie, Neil; Herold (ed.). *Fortified Settlements in Early Medieval Europe* [Oxford], Oxbow, 2016, p. 205-217.

- OnCat = Coromines, J. *Onomasticon Cataloniae*. Barcelona: Curial Edicions Catalanes, 1989.
- ORDUÑA, E. «Sobre dos posibles topónimos en un plomo ibérico del Camp de Morvedre». *Palaeohispanica*, 3, 2003, p. 137-139.
- ORDUÑA, E. «Sobre algunos posibles numerales en textos ibéricos». A: *Acta Palaeohispanica IX: Actes del IX Col·loqui Internacional de Llengües i Cultures Paleohispàniques, (Barcelona 20-24 d'octubre de 2004)* [=Palaeohispanica 5], (F. Beltrán, C. Jordán y J. Velaza (eds.) [Saragossa], 2005, p. 491-506.
- ORDUÑA, E. *Segmentación de textos ibéricos y distribución de los segmentos*. Madrid: Departamento de Filología Clásica. Facultad de Filología de la UNED, 2006.
- Pérez OROZCO, S. «Sobre la posible interpretación de algunos componentes de la onomástica ibérica». *Estudios de lenguas y epigrafía antiguas (E.L.E.A)*, 8, 2007, p. 89-117.
- ROCAFIGUERA, M. *Osona ibèrica. El territori dels antics ausetans*. Vic: Patronat d'Estudis Osonencs, 1995.
- ROCAFIGUERA, M. «Arquitectura ibèrica ausetana: materials i tècniques de construcció al jaciment de l'Esquerda (segle v aC)». *Fonaments*, 12 [Barcelona], Curial, 2005, p. 235-250.
- ROCAFIGUERA, M, et al. *L'Esquerda, 2007 - Àrea ibèrica. Memòria de les Excavacions arqueològiques*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, 2009 (inèdita).
- ROCAFIGUERA, M. *El territori ausetà: La construcció d'un espai des de l'època ibèrica fins a temps visigòtics*. Tesis Doctoral. Universitat de Barcelona, 2019 [Consultada a: <http://hdl.handle.net/10803/667216>].
- RODRÍGUEZ RAMOS, J. «Índice crítico de formantes de compuesto de tipo onomástico en la lengua ibera». *Cypsela*, 14, 2002, p. 251-275.
- RODRÍGUEZ RAMOS, J. «Introducció a l'estudi de les inscripcions ibèriques». *Revista de la Fundació Privada Catalana per l'Arqueologia ibèrica*, 1, 2005, p. 13-144.
- RODRÍGUEZ RAMOS, J. «Nuevo Índice Crítico de formantes de compuestos de tipo onomástico iberos». *Arqueoweb. Revista sobre Arqueología en Internet*, 15:1, 2014, p. 1-158.
- RODRÍGUEZ RAMOS, J. «Sobre la identificación de dioses iberos en las inscripciones». *Gerión*, 38(1), 2020, p. 259-284.
- SABATÉ, V.; PUJOL, A.; PADRÓS, C. «Una nueva fusayola con inscripción ibérica procedente de Puig Ciutat (Oristà, Barcelona)». *Palaeohispanica*, 19, 2019, p. 97-210.
- SILGO, L. *Estudio de toponimia ibérica*. València: Visión Libros, 2013.
- UNTERMANN, J. *Monumenta Linguarum Hispanicarum Band III. Die iberischen Inschriften aus Spanien*. Wiesbaden, 1990.
- UNTERMANN, J. «La onomástica Ibérica». *Iberia*, 1998, 1, p. 73-85.
- VELAZA, J. «El elemento -o en la formación de topónimos del área lingüística ibérica». A: M. J. García Blanco et al. (ed.). *Ἀντίδοπον. Homenaje a Juan José Moralejo*. Santiago de Compostela, 2011, p. 567-572.